

Muhammed İqbal'in Kader Anlayışı

Mohammed Iqbal's Understanding of Fate

Abdul Basit Zafar*

Özet

Muhammed İqbal'in yaşadığı dönem (1877-1938) Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına denk gelmektedir. İqbal'in adının yirminci yüzyılın hem dini hem politik reformcularla birlikte hatırlanması gerekiyor. İqbal'e göre Müslümanların zavallılığının, özellikle Hint alt kıtasındaki Müslümanların yozlaşmasının sebebi onların statik dünya görüşüdür. Böyle bir bakış açısı onların durumunu değiştirmedir. Bunun yanında hâkim tabakanın toplum üzerinde daha baskın olmasını meşrulaştırdı. Bu durumu dindaşlar kader ve alın yazısı olarak gördüklerinden kendilerini hayattan soyutlamışlardır. İqbal bu pasif hayat anlayışına karşı, İslam'ın ilk dönemindeki ferdin (bireyin) hürriyetinden bahseder ve insanın düşünce ile birlikte eylemlerde de özgür olduğunu vurgular. İqbal; Hz. Muhammed'in günlük meselelerde Kur'an'dan sonraki ilk müçtehit olduğunu ve kendi dönemindeki ulemaları içtihat etmeye davet ettiğini belirtir. Bu konuda İqbal, dinamik alem anlayışını ortaya koyar ve Müslüman olan kişiyi değişim gücüne sahip hür bir birey ile denk tutar.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İqbal, Kader, Kadercilik, Ferdilik, Özgürlük

Abstract

Mohammed Iqbal lived in a period (1877-1938) that witnessed the downfall of Ottoman empire and consequently of Muslim world. His name is among those voices of twentieth century, who called for reform in political as well as religious spheres. To Iqbal's mind, the cause of downfall of Muslims, especially of South Asia had its roots firmed in their static world view. This gave abundant

* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelam Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

authority to rulers over masses throughout history and finally this comprehension of fate and destiny kept Muslims aloof from taking any serious action in practicalities of life. Iqbal tried to reshaped this passivity by signifying the expressions of free and individual thoughts of early Islam. Iqbal views Quranic message as prime mover for social reform and Prophet Mohammed as the first *Mujtahid*. This paper deals with his answer to the immensely spread problem of determinism in Muslim world. He insists on a dynamic view of world with believer of a free spirit having will to change and evolve throughout.

Key words: Mohammed Iqbal, Fate, Fatalism, Individuality, Reconstruction of Islamic thought

Giriş

Söz konusu olan çalışmamızda İqbal'in Kader kavramına yaklaşımını ve yaygın olan kader anlayışına karşı sunduğu çözümü irdeleyeceğiz.

Öncelikle İqbal'in Kadere bakışını anlamak için onun Tanrı-Âlem arasında nasıl ilişki kurduğunu bilmek gerekir. İqbal'in Tanrı tasavvuru deistlerin ya da filozofların ilk muharrrik hareketi değildir, aksine Kur'an'a dayanarak Kur'an merkezli yeni görüşleri vardır. Ona göre; varlık ve var edenin birbirleriyle her zaman iç içe ve bağlı olduğu halde bile, var eden mutlak faildir ve varlık olmaktan (meful) münezzehtir. Tanrı bütün mahlukata, özellikle insanlara peygamber yoluyla vahiy göndererek ilgisini göstermektedir. Aynı zamanda bu tek yönlü bir ilişki değildir ve olmamalıdır da, Tanrı gibi insan da O'nun katında çaba göstermeli ve kendini O'na tanıtmalıdır. İkisinin arasındaki bu ilişki organik bir şekilde devam etmekte ve her an gelişerek ikisi birbirini tamamlamaktadır. Tanrı, "Mutlak ve Mükemmel Ben" ise yaratılış itibariyle Tanrı'nın yansıması olan insan da "ben"dir.

Bundan anlaşılıyor ki, bütün varlığın elbette bir amacı vardır. Varlıkların kendini ispatlama çabası ve insan hayatı, gayesi bilinmeyen bir macera olsa da mutlaka açıklanabilir. İqbal varlığın parçalarını birbiriyle etkileşen bir bütün olarak değerlendirir. Âlem insanın pasif hâlidir ve insan âlemin aktif ve şuurlu şeklidir diye anlatan İqbal, Tanrı ve insanın birbirine gerekli olduğunu söyler. Zira hayat tesadüfen oynanacak bir oyun değil, bir hikmet ile ortaya çıkan ve yönlendirdiği hedefe doğru

gitmekte olmaktadır. İkbâl bu fikirle insanı Tanrı'nın bir rakibi olarak değil, yardımcısı olarak kabul eder. Ona göre, İlahî planda insan da önemli bir rol oynamalıdır. Tanrı kendini insana tarih boyunca baskı yapan bir zorlayıcı kral gibi değil, bir ikna edici ve vahiy yoluyla yol gösterici olarak kendini tanıttı. Ezeli ve ebedi olan Mutlak Ben ve benler arasında bir eşlilikten bahsedilmez. Ama 'Ben' de tek başına hareket etmez, benlerle birlikte faaliyette bulunur.¹

Mutlak Ben (Tanrı) ve Ben (İnsan) Arasındaki İlişki

Ben ya da ego dediğimiz kavram İkbâl'in felsefesinde merkezi bir yer teşkil etmektedir. Ben yahut ego, varlıkların kendi varlığını devam ettiren gücü olarak tanımlanır. İkbâl felsefenin klasik âlem görüşüne göre varlıkların katmanlara vardır. İkbâl'in âlemi üçe bölünür: Tanrı (Mutlak ve Mükemmel Ben, İnsan (Tanrı'dan sonra veya onunla birlikte hâkim olan yüceltilmiş ben) ve diğer mahluklar (hayvanlar, bitkiler, yerlerde ve göklerde olan varlıklar).² Bu yaratılış hiyerarşisinin en düşük seviyede olan varlığı bile 'ben' sayılır. Maddeyi oluşturan her bir yapıtına dahi 'benliği' taşıyan varlıklar olarak kabul eder İkbâl.³

İkbâl'in felsefi görüşleri bir evrim geçirmiştir. Bunun en iyi örneğini onun şiirlerinde görebiliriz. Başlangıçta İbn-i Arabî'nin tasavvufunu takdir ederken daha sonraki yazılarında Suficilik, Ruhbaniyetçilik ve Kaderciliği büyük bir ölçüde reddetmiştir. Zira bu anlayışlar İbn-i Arabî tarafından benimsenmiştir.⁴ Benlik felsefesini açıklamak için Ku'ran'dan birçok ayet referans gösterdiği hâlde "Benliğin İsrarları" kitabının önsözünde ilk bu kavramdan bahsederken bunu, Hint felsefesinden ve İbn-i Arabî'den aldığını söyler.⁵ Mümini tanımlarken İkbâl, evrene hâkim olan ve kendi varlığını ispat eden olarak tanımlar. Burada unutulmamalıdır ki, evrene hâkim olmak için önce evrenin hangi kurallara göre hareket ettiğini bilmek gerekir.⁶ "Ben" demek özgürlük demek-

¹ Şaban Ali Düzgün, *Allah Tabiat ve Tarih*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2012, s. 161.

² Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde 'Ulûhiyet' Kavramı", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), c. IV, Ankara 1981, s. 209.

³ Mehmet S. Aydın, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", *A.Ü.İ.F.D.*, c. XXIX, Ankara, 1987, s. 83.

⁴ Annemarie Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, çev. Senail Özkan, İstanbul, 2012, s. 26.

⁵ Muhammed İkbâl, *Makaleler*, çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, 2015, s. 105.

⁶ *Bende bir nükte var, kılıç gibi*

tir. İnsan Tanrı dışındaki en üst benliği taşıdığı için Tanrı'dan sonra, Tanrı tarafından en çok özgürlük verilen hayattır.

Fiziki Kurallar ve Kader

Fizik bilimi klasik ve modern olmak üzere ikiye ayrılır. Klasik Fizik maddenin mekanik ilişkisini göz önüne alarak Aristocu mantık kullanır ve hayatta sebep sonuç ilişkisini mahsus kılar. İkbal'in zamanında ortaya çıkan yeni fiziki bilimin ispat ettiği teoriler onu da etkiledi. Yeni Fizikçiler eski görüşleri reddedip kuantum fiziği açısından yeni imkanlar elde ettiler. Atomların elementinin sonsuz ihtimallere göre hareket ettiğini açıklayan Heisenberg'in belirsizlik ilkesinden hareketle İkbal, insanın irade hürriyetini savundu. Tabiatın tam anlamıyla sebep sonuç zincirine bağlı olduğunu kabul ederek; benliğin yani insanın, bu zincir dışında yer aldığını ve sonsuz sayıda imkanlara sahip olduğunu söyler. Zira Ona göre İnsan salt madde değil, maddeye kendi gücüyle şekil verendir.⁷ Yani İkbal'in insan tanımı sebep sonuç ilişkisine mutlak şekilde bağlı değildir. Bu ilişki fiziki dünyada Benlik'in bir yapıtıdır ve bunun dışında kalan bahtiyar birey fiziki âlemi buna göre yorumlar.⁸ Eğer bir atom parçası bile kendi benliğini taşıyan sınırsız imkanlara sahipse, o halde insan bu küçük benlik parçalarının zirvesidir. Bu yüzden insan daha özgür olmalıdır.

İkbal, Rûh kavramını insana verilen yaratma iç güdüsü olarak açıklar ve Kûr'an'daki (İsra 17/85) ayetini (Kamer 54/7) ayetine göre anlar. 'Yaşam' ve 'yaratma' İkbal'in düşüncesinde eş anlamlıdır. İnsanın hakikati 'Ruh' gibi bir şey değil, bilakis insanın özünün 'amel ve hareket' olduğunu İkbal şöyle savunur; '*Benim tecrübem ise sadece, müteakiben birbirine delalet eden, sevk ve idare edici bir maksadın vahdeti ile bir arada duran bir amel silsilesinden ibarettir. Bütün hakikatim, benim sevk ve idare edici davranışında kaimdir*'.⁹ onun için Sürekli akan nehir değil, belki de tufanlı deryadır. Ruh, İkbal'e göre, yön veren enerjidir.¹⁰

Keskin, bilenmiş ve parlak

Kafir evrende kayıp olmakla tanınır

Mümin ise evrene hakim olmakla tanınır. İkbal, *Doğudan Esintiler*

⁷ Rifaat Hassan, "İkbal'in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader", çev. Ahmet İshak Demir, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, II-1, 2004, s. 84.

⁸ Hassan, a.g.e., 84.

⁹ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 120.

¹⁰ Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan", XXIX, 86.

Eylem içinde bulunmak yani 'ruh', Rabbin emir ve hükmüdür (İsra 17/84). Ruh kendisi bir öze sahip değildir. Zira ruh insanın bütün hayatındaki fiildir. İkbâl Ruh ve beden dualizmi yapanlara karşı bir teklik görüşü ortaya koyar.¹¹ Bedeni kötüleyen mistikler, serap diyen sofistler ve başka bütün problemler Ben'den ve ruh ayırımından kaynaklanır. İkbâl'in fikrinde düalizmin tam monoteizme yol açtığı görülmektedir.¹²

Benler birbirinden bağımsızdır ve her biri diğerinden farklı karakter ve kimlik taşır. Dolayısıyla insan da kendi benliğinin yani zatının farkında olan varlıktır. Hayat Benliğin tecrübe imkânıdır ve yaşam da onun muharebe meydanıdır. Akıl ya da özgür iradenin kaybedilmesi insanın kendi 'Benliğini' unutmaması anlamına gelmektedir. Kendini unutmak 'yaratıcıyı' unutmak demektir. Zira insan Allah'ın yaratıcı gücüne hem şahadet eder hem de ona şahittir.¹³ İkbâl böyle bir uykudan insanı uyandırmaya çalışmıştır. Hayatta mevcut olan her şey varlık anlamına gelmektedir. İkbâl varlıkların varlığını şöyle ifade eder;

Dedi: Görünmek isteyendir varlık

Aşîkar olmayı gerektirir varlık

Yaşamı kendi benlik ile süslemektir

*Kendi varlığına şahadet istemektir*¹⁴

Benlik makamına ulaşmaktır hayat

*Hak zâtını perdesiz görmektir hayat*¹⁵

Benliği düşün ve geçme bu çölden korka korka

Asıl var olan sensin, iki cihan önemli değil

Bir Tanrı'nın sana bahşettiği cennet tümüyle bir hiç

¹¹ İlhami Güler, *Derin Ahlak - Teolojik- Siyasi Ahlak Analizleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 63.

¹² Aydın, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", XXIX, 88.

¹³ Şaban Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2012, s. 87.

¹⁴ Muhammed İkbâl, *Câvidnâme*, çev. Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014, s. 34.

¹⁵ İkbâl, *a.g.e.*,35.

*Senin amelinin karşılığı olursa cennetler değerlidir!*¹⁶

Özgür İnsan (Ferdileşmiş Birey)

İkbal'in Goethe'den de çok etkilendiği söylenir. *Faust*'dan dersler çıkaran İkbal, 'ferdileşmiş bir insanlık' fikrini ortaya çıkardı.¹⁷ Müslüman bireyin gelişmesi ve yeniden canlanması için İkbal, Arabistan'ın temiz havasına dönmeyi tavsiye eder.¹⁸ Onun amacı 'Hintlileştirilmiş' İslam anlayışı ve kaderciliğinden İslam'ı kurtararak dinin yeniden inşasını gerçekleştirmektir. Dünyadaki işlerle uğraşmak yahut dünyayı terk etmekle de İslam'ı kurtarmak kanaatinde değildir.

Mümin kul, Allah ayetlerindedir

Her dünya onun üzerinde giysi gibidir

Üstündeki bir dünya eskidiğinde

*Kur'an diğer bir dünya verir üzerine!*¹⁹

Ferdiyet aynı zamanda kamiliyetin bir tezahürüdür. Ferdileşmiş insan projesi dendiğinde insan kendi geleneği, kültürü ve dış etkilerine bağlı olmadan kendi varlığından yola çıkarak Tanrı'nın mükemmel varlığını ispat eder ve kendisi bir karakter sahibi olup hayatına anlam verir. Aksı takdirde insan kendine hakim olamayarak dış dünyanın kölesi olur ve olayları yaratmayınca kendisi havadislerin ürünü olarak kalır. İkbal 'merde mümin', şahin ve kartal gibi sembollerle insanın yüce mertebesi ve iç gücüsünden bahseder. Böyle bir bireye kendi kaderini kendi elleriyle yazar. İnsan kendi hayallerini gerçekleştirme kabiliyetine sahiptir. İkbal melekleri bile insandan daha üst bir mevkide görmez ve Tanrı'yla insanı baş başa getirir. İkbal'in insana karşı güveni şiirlerinde açıkça görülmektedir.

Özgür, kar topraktan sıkılıp feryat eder

¹⁶ İkbal, *a.g.e.*, 63.

¹⁷ Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbal*, 27.

¹⁸ Schimmel, *a.g.e.*, 35.

¹⁹ İkbal, *Câvidnâme*, 85.

*Çünkü fareler gibi davranamaz şahinler!*²⁰

Tanrı'dan yedi tane yeni gök iste

*Yüz yeni mekân ve zaman iste!*²¹

Fert ve Düşüncesi

Tanrı'nın huzuruna herkes toplum veyahut ulus şeklinde değil, fert fert olarak gelmektedir. Kur'an'ın bir ferdin diğerinin yükünü taşımasının mümkün olmadığına vurgu yapar.²² Kur'an bir bireyin yaptığı eylemlerin cezasını başka bir kimseye vermemekte, her kişinin eşsizliğini ve ferdiliğini ön görmektedir. Kur'an insanın bireyliğini birçok yerde vurgular.²³ Zira bu ferdiliği insana yaptığı her eyleme karşı sorgulama ve sorumluluk getirir. Kur'an'ın dediği gibi, hayra ve şerre müptela olan (Enbiya 21/35) insan kendi seçimlerinde hür ve özgürdür. İyi ve kötü, güzel ve çirkin gibi zıtlıklarla dolu hayat insanın potansiyellerini geliştirmeyi ve sınav döneminden başarıyla geçmeyi mümkün kılar. İkbâl, Tanrı tarafından verilen bu özgür seçme mühletini bir yük olarak kabul eder.²⁴ (Ahzâb 33/72) Göklerin ve yerin kabul etmediği bu emanet; iyiyi ve kötüyü bilen bilinçli bahtiyar yaşamadır. Zira bu seçme imkanını bir risk alanıdır diye anlatır İkbâl.²⁵ İkbâl *Milli Yaşam* adlı makalesinde şöyle ifade eder, *'Dağların bile yüklenmeyi kabul etmediği o yüce emaneti yüklenen bu son derece zalim ve cahil insan, yaratılanların en şerefli olmaktan haklı olarak gurur duymaktadır.'*²⁶

Bir kimsenin iradesinde şüphesiz kültürel ve tarihsel etkiler olabilmektedir. İkbâl'e göre, bu etkilerden ortaya çıkan bir irade kati özgür olmadığı gibi sadece bir illüzyon da değildir.²⁷ Çünkü sahte hayaller verilerek insanları Tanrıyla aldatmanın hiçbir anlamı yoktur. Ona göre düşünmek günlük hayatta yaptığı seçim ve eylemlere mahsus değildir, zira günlük hayatta insan refleks göstererek mekanik yaşayabilmektedir.

²⁰ İkbâl, *Câvidnâme*, 81.

²¹ İkbâl, *a.g.e.*, 45.

²² Zümer 39/7, Necm 53/38.

²³ Kehf 18/29, Meryem 19/95, En'am 6/164, Müddessir 74/38.

²⁴ Hassan, *İkbâl'in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader*, 86.

²⁵ Düzgün, *Sosyal Teoloji*, 94.

²⁶ Muhammed İkbâl, *Makaleler*, çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, 2015, s. 20.

²⁷ Hassan, *a.g.e.*, 83.

Halbuki 'düşünmek' kavramını kendi varlığının farkında olarak ortaya yeni bir şey koymak anlamında kullanır İkbâl. Böylece, başkalarının söylediklerini tekrarlamayacak bir şekilde ortaya yepyeni orijinal fikir koymaya, gerçek anlamda düşünce denir.²⁸ Tanrı'nın yarattığı bu evrenin amacı önceden belirlenmiş bir amaç değildir, bu amaca son vermek için Tanrı insana müsaade etmektedir. Kendi ve evrenin kaderini çizsin 'ister yaşamak, ister nâümit olup intihar etmek' insanın elindedir. İnsan âlemin kanvaza renk koyan soyut efkarların somutlaşan yaratıcısıdır ve dolayısıyla insan alemi kendi kalemiyle yazar ve Tanrı her kademede ona başarılar ihsan eder.²⁹

İkbâl'de kendi toplum ve tarihinden bağımsız değildi, yaşadığı dönemdeki Müslümanların siyasal ve sosyal durumunu izledi. İkbâl'in yazılarında bununla ilgili veriler bulunabilir. Ferdileşmiş insan sosyal etkilerin altında kalmamış ve modalardan kurtulmuş olandır. '*İnsan yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlıktır*'.³⁰ Başka bir ifade ile insan Tanrı'nın yaratıcı olduğuna kendi faaliyetleriyle şahittir. Zira insan kendisi yaratacılığının mazharıdır. Her an kendi varlığını ispat etmeye çabalayan insandır.³¹ Müslüman toplumun beceriksizliğine ve tembelliğine karşı İkbâl harekete geçer ve aktif (vitalist) dinamik bir hayat sürdürmeyi tavsiye eder. Dincilerin anlatılarında insanın fâniliğine karşı insanın benliğinde sonsuz ve sınırsız imkanlara sahip olduğu anlatılır ve yaşamın namütenahi tekamülüne destek verir.³²

Zinderûd in sesle şöyle anlatır;

Dilencilik, yoksulluk Hakk'ın takdiri

Hakimlik ve mahkûmluk Hakkı'n takdiri

Tanrı'dan başka yaratmaz takdiri

*Takdiri değiştirmez kimsenin tedbiri.*³³

²⁸ Hassan, a.g.e., 83.

²⁹ Güler, *Derin Ahlak - Teolojik- Siyasi Ahlak Analizleri*, 26, 27.

³⁰ İbrahim Kaplan, "Muhammed İkbâl'in Islahat Projesinde İnsan Kaderi Problemi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2003, s. 78.

³¹ İkbâl, *Câvidnâme*, 111.

³² Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, 33.

³³ İkbâl, *Câvidnâme*, 137.

Câvidnâme'de Marslı filozof, gelenekçi bir Müslümana kaderin ne olduğunu şöyle açıklar;

*Bir takdirle ciğer dolarsa eğer kan
Başka bir takdir hükmü iste Hak'tan
Sen yeni bir takdir istersen bu câiz
Çünkü Hakk'ın takdirleri sayısız
Dünyalılar benlik naktini harcadılar
Takdirin inceliğini anlamadılar
İnceliğinin bir harfte gizli
Değişir, sen değiştirirsen kendini
Toprak olursan havaya saçarlar seni
Taş ol ki şişeye atsınlar seni!³⁴*

Hürriyetin Tanımı

İrade hürriyetine sahip olan insan, Tanrı tarafından verilen bu özgürlüğü iyi ve kötü iki yönde kullanabilir. Hür kişinin yaptığı her eylem, işlediği bütün fiiller ve attığı her adımla ona sorumluluğu, yalnızlık duygusunu ve bahtiyar olduğu hâlde güçsüzlük hissini getirir. Yanlış karar alabilir yahut insan özgürlükten kaçış için yol bulmaya çalışabilir ve kendini üst otoritelere köleleştirebilir.

İkbal Müslümanların kaderciliğine karşı çıkar ve böyle bir anlayışı Grek filozoflara bağlar. İkbal şunu vurgular kaderperestlik İslam âleminde asırlardır en küçük düşüncüyü dahi etkisi altına almıştır. Bu kabîl-i inkar olmayan bir hakikattir'.³⁵ İkbal kaderciliğin iki önemli sebebinin olduğunu söyler; birincisi ilk Müslüman hükümdarların yaptığı zulümleri ilahi emrin bir gereği gibi göstermesidir. İkincisi ise kendi tembelliğini meşrulaştırma çağrısı olarak yaşam ateşini söndürmesidir.³⁶ İkbal'in anlattığı kader, insanın yahut 'ego'nun gerçekleşebilen henüz ortaya çıkmamış potansiyellerin ihtimalleridir. Sınırsız ve sonsuz

³⁴ İkbal, *Câvidnâme*, 138.

³⁵ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün yeniden Teşekkülü*, 127

³⁶ Hassan, *İkbal'in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader*, 87.

imkanlarla dolu dünyasında ne zaman ne yapacağı ve hayatının hangi sahnesinde nasıl rol oynayacağı insana bırakılmıştır, çünkü insan seçim yapma, kendine göre uygun karar verme kabiliyetleriyle yaratılmıştır.³⁷ Fiziki alemde insan dışındaki varlıklar kadere bağlı kılındığı hâlde İkbâl insanın kadere takdirle değil, Allah'ın emriyle bağlı olduğunu söyler.

İnsanın maruz kaldığı olaylar, yaşadığı dönem, aldığı eğitim ve onun kendini nasıl geliştirdiği onun kader anlayışını oluşturur ve onu değiştirmek son nefesine kadar, insanın kendi elindedir. İkbâl'in insan tanımını ilahi iradeye maruz kalan bir köle değil, kendisinin ve alemin efendisidir.

*Benliğini geliştir zira her takdirden önce Bizzat Allah
İnsana 'senin dilediğin nedir'? diye sorar*

*Cevab-i şikva da Allah şöyle seslenir;
Bu Dünya hiçbir şeydir
Yazı ve kalem senindir.*

Zira İkbâl'in bir ideal insan ve toplum tasavvuru vardır. Onun ideal insanı kendi Benliğini tashir etmiş ve kanatlarını kuşatmış kartaldır. Toplumun 'ruhu' yani Benliği doğar, gelişir ve tembelliğinden dolayı ölüme yakalanır. Fert ve toplumun Benliği onların hayatının gözüne baka baka kendi yaşam faaliyetlerine devam etme cesaretiyle olgunlaşır.³⁸ Dindarların dünya görüşünü eleştiren İkbâl mollaları ölümü hayata tercih etmekle suçlar ve kendi varlığını yok eden kimseler sayar.

İkbâl insanın mutlak anlamda hür olduğunu da söylemedi.³⁹ Mutlak özgürlük fakat en yüce ve mükemmel olan 'Ben' ya da tek olana (Tanrı'ya) aittir. İnsanın alnında bu benlik ve özgürlük ona emanet olarak verilmiştir ve böyle kendi omzundan alınan bu ağır yükten dolayı insan diğer varlıklardan yüceltilmiş kılındı. İkbâl zaman ve mekân ci-

³⁷ Kamer 54/49.

³⁸ Aydın, *İkbâl'in Felsefesinde İnsan*, 105.

³⁹ Hassan, *İkbâl'in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader*, 91.

hetlerini insanın kendi ellerinde olan benliğin parçaları sayar ve şöyle yazar, cennet ve cehennem birer mahal değil, birer hâlettir. Kur'an-ı Kerim'deki beyanlar, dahili hakikati, yani insan siretini, gözünde canlandırır⁴⁰ İkbâl ölüm, kabir, haşır ve neşireyi benliğin hâlleri diye anlar.⁴¹

*Ey onun taklidinin esiri olan! Özgür davran
Kuran'ın eteğine yapış, özgürlüğünü kazan!
Ne kadar var olmayanın sohbetinde kalacaksın (sufiler)
Sen varsın, o ise görüntüsüdür var olmayanın!
Sen kartalsın, göklerde dolan
Kanatlarını aç, kurtul bu topraktan!*⁴²

Tanrı'dan başka bir ilah olmadığı hâlde niçin Müslüman hür olmadı? Tanrının yardımcısı olmaktan çıktı ve kendi köleliği devam etti. İkbâl Tanrı'ya al Hayy el Kayyum yani 'sürekli diri ve iş başında olan'⁴³ diye nida eder ve Müslümanlara da ilahi faaliyetin devamlılığını örnek verir. Tanrı'nın kudretiyle yarattığı bu alemde insan ve bütün varlıklar kendi nasibini almalıdır.

Hayat Hengamesi ve Yazgı

Yazgı ya da kadere inanmak kendi hâlerinden göz çevirme ve gerçek olaylardan kaçma, değişmeye razı olmayan bir anlayıştı. Bu anlayış Hint alt kıtasındaki çökmüş durumu ve sömürgeleri kurtaramazdı. Zira insanları kurtaran onların kaderi değil onların hareket ve cesaretleridir.

*Yazgının anlamını az anlamışsın
Ne benliğin, ne Tanrı'nın farkına varmışsın
Gerçek müminin Tanrı'dan niyâzı
Biz uyarız sana, sen de uy bize! Olmalı.*⁴⁴

⁴⁰ İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 141.

⁴¹ İkbâl, *Câvidnâme*, 88-89.

⁴² İkbâl, *Câvidnâme*, 93.

⁴³ Güler, *Derin Ahlak-Teolojik- Siyasi Ahlak Analizleri*, 44.

⁴⁴ İkbâl, *Câvidnâme*, 155.

Değişimi sosyal bir riayet olarak kabul etmeyen toplumun tarihte yeri yoktur. Reformu kabul eden uluslar yaşar, yeniliği terk edip reddederse tarihin karanlığında kaybolur unutulurlar. İktbal, *'Varlık Dünyasına bakıldığında onun her yerde etkin olduğu görülür Dünyada binlerce din ortaya çıktı, büyüdü, gelişti ve sonunda yok olup gitti. Neden? Zira insan beyninin gelişimine paralel olarak o dinlerin cevap veremediği insanın ihtiyaçları ortaya çıktı'*⁴⁵ demeye mecbur kaldı.

İktbal'in zaman kavramı belirlenmiş mekanik hareketlerle devam eden geleceği değil, her ân hay ve kayyum olan (gerçek fail olan) Tanrı ile varoluş ve tayin edilmemiş imkânların devamıdır. Dolayısıyla determinizm ve fatalizmin karşısında yer almaktadır. Tanrı'nın ilmini gelecek gerçekleşmiş hâlde değil, bir tohumdan çıkan doğal şekilde büyüyen meyve dolu ağaca benzetir. Tanrı müdahale edici sınırlanan ve zulüm eden ilah değil, tersine insana kendi gemisinin kaptanlığı vazifesini vererek ona güvenen ilahdır. Burada önemli bir nokta şudur ki, mutlak ve özgür olan Ben yani Tanrı kendi dışında irade hürriyeti olan ve mükemmelleşebilen varlıklar (egolar) yarattığında kendi mutlaklığı sınırlanmış olmuyor mu?⁴⁶ Çünkü yaratılan bu yeni varlık diğer mahluklar gibi robot değildir ve hayata karşı mücadelelerde kendi varlığını göstermeye gayret eder. İktbal şöyle der, Tanrı'nın böyle bir yaratılıştan maksadı insanın kendi ayağı üstünde durması ve diğer varlıklara hâkim kılındığı şekilde olgunca davranmasıdır. Tanrı âlemi ve geleceği sürekli çizmektedir. Önceden cennet ve cehennem yaratmış olsaydı, o zaman ibadet ve duanın hiçbir anlamı olmazdı. İnsanlar Hakk'ın rahmetinden meyus olup intihar ederlerdi. Tanrı'dan zuhur eden bu âlemin Tanrı'nın planına karşı çıkma ihtimali yoktur, zira Tanrı'nın huzurunda ilk ve son isyancı da insandır. İktbal, Adem'in Tanrı'ya karşı çıkmasını insanın attığı ilk hür adım ve kendi başına durabilme kabiliyetiyle açıklar.

'Statik bir hayat değil dinamik hengamedir yaşam' der İktbal. Hiç durmadan ilerlemeye devam eden hayat kafilesiyle beraber olmalıdır ve onun dışında kalsın diyenlerin ulusları unutulur ve 'yaratma' tarihinde yer bulamazlar. İktbal âlemin tamamlanmış olduğunu ve artık Tanrı'nın

⁴⁵ İktbal, *Makaleler*, 22.

⁴⁶ İbrahim Kaplan, "M.İktbal'in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII-1, 2007, s. 87.

emekli olduğunu düşünmez ve kâinatın hâlen yaratma fiilinde olduğunu ifade eder. Zira devamlı 'kûn feyekun' sesi gelir ve böylece ilahi mülkünde insan da kendi payını koyabilir. Dolayısıyla takdirden İkbal, sınırsız imkânlar açan bir ihtimal diye bahseder.⁴⁷ Tanrı'nın yaratma projesi sonsuza kadar devam eder ve âlemin her geçtiği sahnede daha büyüebildiğini Kur'an'a dayandırır İkbal.⁴⁸ Dünyamız gibi ahirette sükûnet makamı değil, bilakis işlerin devamı diye öbür dünyada da hengâme hareket ve faaliyetle Tanrı'nın yaratmaları cari kılar. İkbal için hayat harekettir; sükûnet ise ölümdür.⁴⁹

İkbal'in bütün gayesi modern bilimlerin ışığında İslam'ın yeniden yorumlanması ve Müslümanlara hareketli hayat sürmekle dini düşüncenin yeniden ihya edilmesine sevk etmektir.⁵⁰ Yaşayan varlıkların yaratıcı gücü vardır. Bu gücü yok eden kader anlayışına karşı İkbal hayatı boyunca şiir ve yazılarıyla mücadele etti. Kaderciliğin İslam dininde yeri olmadığını savundu ve Müslümanların fikir dünyasını yeniden inşa etmesini istedi. Fiziki kurallara uyan evrenin hareketleri 'kader' ve 'ölçü' diye tanımlanır. Zira insanın fiziki kurallara göre hareket eden vücudu vardır ve tabiata dair bu kurallar insanın bu gezegendeki hayat süresini olumlu etkiler. Bu fiziki kurallar dışındaki bütün alanı insanın mülküdür diye belirtir İkbal.

*'İnsanın görevi, Allah'ın alâmetlerini düşünmek ve bu şekilde tabiatı tetih çarelerini bir hakikat olarak keşfetmektir.'*⁵¹ İnsan, gerek kendi kaderine, gerekse evreninkine, bir yön verebilecek güçtedir. Bu aşamalı değişiklik meydana geldikçe Allah, insanı destekler. Yeter ki, insan ilk adımı atsın'.⁵² İkbal dine hareket edeceği bir mekanizma atfeder ve şöyle seslenir, 'dinin amacı insanın oturduğu yerden hayatın gerçeklerini düşünüp durması değildir, aksine dinin asıl gayesi yaşam düzeyini tedricen yükseltmek için birbiriyle bağlantılı ve uyumlu sosyolojik bir sistem kurmaktır'.⁵³

⁴⁷ Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbal*, 74-75.

⁴⁸ Duhân 44/38-39, Fâtır 35/1.

⁴⁹ Schimmel, *a.g.e.*, 78.

⁵⁰ Schimmel, *a.g.e.*, 43.

⁵¹ İkbal, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 19.

⁵² İkbal, *a.g.e.* 20.

⁵³ İkbal, *Makaleler*, 81.

*Ey yolcu! Ruh ölür bir makamda durmakla
Canlanır sürekli uçup mesafe almakla*⁵⁴

Şiirlerinde bile huzursuzluğun önemi, yaşamın mücadelesi ve sorunun bulunmamış cevabının yeniden arayışı gibi ifadelerle doludur. Müslümanların dünya anlayışını düzeltmek için İkbâl dünyadan ayrılanın anlamsız olduğunu bu ifadelerle açıklar: *‘İnancıma göre İslam, din ve dünya sorumluluklarını birleştirmiş ve insanoğlu için mutedil bir yol belirlemiştir. Varlık amacımız Allah’ın adını ve kelamını yüceltmek olarak buyurmuştur. ‘Dünyada boş dünya işi de boş’ İslam öğretisi değildir. Aksine Akaid şerhinde birkaç kelimedede ifadesini bulan terk-ul esbab cehalet yani dünya işlerini terk etmek cehalettir, ifadesi gerçek İslam öğretisidir.*⁵⁵

*Her zaman aynı Lât ve Menât’ı yaparsın
Ey sebatsız, putlardan mı sebat ararsın?
Sıkıntı karşılığında hazine yoksa, yazgı böyle
Sıkıntı olmadan hazine ele geçse yazgı böyle!
Senin dinin esası eğer böyle rıza olursa
Ey habersiz! yoksul yoksullaşır daha fazla
Sana uyku getiren dine yazık!
Sihir mi, efsun mu, yoksa din mi bu?
Afyon tutkunluğu mu, yoksa din mi bu?*⁵⁶

İkbâl; yüzyıllardır saf İslam anlayışında yer almış gelenekçilik, örf, adet diye dinin öz ruhunu ve kültürünü bozan taklide karşı sürekli tavsiyede bulunmuştur. ‘Eğer taklit iyi bir şey olsaydı, peygamberler hep dedelerinin yolundan giderlerdi’ diye uyarır.⁵⁷ İkbâl İslam’ın yapı gücü-

⁵⁴ İkbâl, *Câvidnâme*, 46.

⁵⁵ İkbâl, *Makaleler*, 118.

⁵⁶ İkbâl, *Câvidnâme*, 138-139.

⁵⁷ Schimmel, *Peygamberâne bir şair ve filozof Muhammed İkbâl*, 85.

nün içtihatından hareket ettiğini göstermek istemekteydi ve dini kaynakların kişisel okumalarına çağrıda bulunmuştur. Böylece İslam'ın eski çağların etkisinden kurtulmuş modern bir üslupla öğretim yapan araştırma merkezinin kurulmasına davet etmiştir.⁵⁸

Sonuç

İkbal Müslüman toplumunda mevcut olan kader problemini çözmek için Batı felsefesinden daha fazla fizik ilminden faydalanmış ve Kur'an ayetlerini çağın problemlerine yönelik yeniden yorumlayarak, Hintli Müslümanları uyardıya çalışmıştır. İkbal ayrıca İngilizlere karşı Müslümanların birlik ve beraberliğini için caba sarf etmiş ve kaderci anlayışlarını değiştirmeye çalışmıştır. İkbal'in yaratıcı ve dinamik kader algısı günümüzdeki Müslüman dünyaya yeni bir çözüm önerisi olabilir. Çünkü Müslümanlar bugün hiçbir caba harcamadan Allah'tan nimet ve himaye istemektedirler. Kur'an da zikredildiği gibi İlahi himaye insanın kendi çabaları ile meydana gelmektedir. Kur'an da verilen sosyal mesajlardan biri de insana kendi çabası ile kararlarını almaya teşvik etmesidir.

İkbal'de şairlerinde bu konu üzerinde durmuş ve Hintli Müslümanları eğitim-öğretim noktasında uyarılarda bulunmuştur. İkbal *Ca-vidnâme* isimli eserinde huri ve cennetin Müslümanın putu ve put hanesi olmaması gerektiğini ve Müslümanların öteki dünyanın güzellikleri ve faziletleri ile uğraşmak yerine asıl gayelerinin bu dünya hayatıyla meşgul olmaları gerektiğini vurgular. İkbal şu an yaşadığımız dünyada Müslümanlardan cesurca yaşamayı ve adaletle hükmetmeyi beklemektedir. İkbal varlığımızın amacının iyilik veya kötülükten öte insanı bu hayatta daha iyi bir insan meydana getirmek olduğunu söylemektedir. Bu nedenle İkbal, işledikleri günahları Allah'ın affetmesi için bekleyen ve kaderci bir anlayış benimseyen Müslümanları korkak olarak nitelendirmiştir. İkbal'in düşünce dünyasında Müslümanların bugünkü içinde buldukları bu durum çok üzücüdür ve hala geliştirilmeye açıktır. İkbal bunun asıl nedenini, cebirci dünya anlayışını benimsemek olarak açıklamaktadır. Zira ona göre kaderci bir toplumun tarih sahnesinde yeri yoktur.

⁵⁸ Schimmel, a.g.e., 102.

Kaynakça

- Ahmed, Wasim, "İkbal'in (1877-1938) İctihad Anlayışı" çev. Menderes Gürkan, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005.
- Aydın, Mehmet S., "İkbal'in Felsefesinde İnsan", *A.Ü.İ.F.D.*, c. XXIX, Ankara, 1987.
- Aydın, Mehmet S., "Muhammed İkbal'in Din Felsefesinde 'Ulühiyet' Kavramı", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, (A.Ü.İ.F.), Ankara 1981.
- Düzgün, Şaban Ali, *Sosyal Teoloji*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2012.
- Düzgün, Şaban Ali, *Allah Tabiat ve Tarih*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2012.
- Güler, İlhami, *Derin Ahlak - Teolojik- Siyasi Ahlak Analizleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Hassan, Rifaat, 'İkbal'in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader', çev. Ahmet İshak Demir, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, II-1, 2004.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sadık Yenili, Mutena Yayın, 2014.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri, İstanbul, 1964.
- İkbal, Muhammed, *Makaleler*, çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, 2015.
- İkbal, Muhammed, *Câvidnâme*, çev. Halil Toker, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.
- Kaplan, İbrahim, "M. İkbal'in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII-1, 2007, s. 83-101.
- Kaplan, İbrahim, "Muhammed İkbal'in Islahat Projesinde İnsan Kaderi Problemi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. II-1, 2003. s.71-88.
- Schimmel, Annemarie, *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbal*, çev. Senail Özkan, Ötügen, İstanbul, 2012.